

3.

Ódaköltőkről írott „szatírák” Márai *Vasárnapi krónika* című rádiós sorozatában

CZETTER IBOLYA

1. Bevezetés

Márai kevés nyílt politikai tartalmú írást tett közzé, annak ellenére, hogy kiváló publicistaként közvetlenül is kifejthette véleményét az aktuális történelmi, társadalmi, közéleti eseményekkel kapcsolatban. Akadtak azonban olyan időszakok, amikor tollát vitriolba mártva, a szatíra eszközeivel fejezte ki elkeseredését, dühét, felháborodását a fennálló viszonyokról, visszásságokról. A Szabad Európa Rádió fóruma, amelynek több mint másfél évtizeden át munkatársa volt, alapvetően a politikai alapokon nyugvó propaganda kifejtésének szándékával jött létre, az itt elhangzó beszédek tematikusan több lehetőséget adtak az intranszigens író számára nézeteinek megfogalmazására. A többségében száraz, elemző felolvasások közt üdítő kivételnek számítottak az olyan humoros cikkek, amelyek a juvenalisi szatíra beszédmódjára alludálnak. Ezek közül az ironikus-gunyoros hangvételű, az esszé stílusát a tárca sajátosságaival vegyítő írások közül a dolgozat három jegyzet retorikai, stilisztikai és pragmatikai szempontú elemzésével foglalkozik. Szeretne rámutatni a szerző szövegalkotási stratégiájának lépéseire, befogadói oldalról pedig az értelemszerkezet kialakulását követi nyomon, azt vizsgálja, hogy a szövegfel dolgozás során hogyan ismeri fel a befogadó a szöveg iróniáját, szatirikus jellegét, miképp alakítja ki a releváns interpretációját.

2. Márai és a rádió kapcsolata

Márai Sándor rádiós tevékenységének két nagyobb időszakát különíthetjük el. Jóval emigrációja előtt, már az 1930-as években a Magyar Rádió munkatársa volt, elsősorban elbeszéléseket közölt, 1932 és 1942 között mintegy huszonnégy alkalommal olvasta fel novelláit, csevegéseit, előadásait (Keczán 2004: 90). Olyan lehetőséget látott az új technikai találmányban, amely a személyes hang, az előadásmód révén közvetlenebb, bensőségesebb kapcsolatot tud létesíteni a közönséggel, mint az írott sajtó. „Az emberi lélek nemzetközi, szabad, gáttalan hangzású hangszórója”-t (Márai 1930: 8) látta benne, amely képes megszólítani azokat is, akik nem olvasnak. Az irodalmi újságírás iránt elkötelezett író számára a rádiós felolvasás elsősorban a szabad gondolatközlés áramlását jelentette, hiszen az éter hullámain széles olvasóközönségnek lehetett üzenni, akár politikai tartalmú közlemé-

nyekkel, illetőleg a szerkesztők (többek közt Cs. Szabó László) igyekeztek a magas színvonalú ismeretterjesztés, irodalomközvetítés, a nemzetnevelés fórumává tenni ezt az új médiumot. Márai számára a publicisztika kiegészítése, az írói tevékenység áthelyezett fóruma lehetett a rádió, nem véletlen, hogy felolvasásaiból maga szerkesztette az írott változatot, nyomtatott formában is szerette látni az eredendően akusztikus műfajt. Tette ezt azért is, mert az írott szó felelősségét súlyosabbnak érezte az elhangzó, illékonyabb formánál, kedves fordulatával élve: „minden következménnyel” nyomot akart hagyni a világban. Megtestesítette az ideális előadó prototípusát: „[A] »rádiókrónikás« lelkiismereti hanggá válva, a népszerű író és a személyes hatású színházi conférencier erényeit egyesíti. Ő a »mindennapi élet moralistája«, a rádió tömeghatását egyéni gondolatébresztéssel ellensúlyozza, a kollektivizált tömegben a magános emberig hatol” – mondja Cs. Szabó László (Cs. Szabó 1938: 77), s ezzel az elvárással az író tökéletesen azonosulni tudott.

3. Márai a Szabad Európa Rádióban

A hazai rádiós szereplések megalapozták a Szabad Európa Rádiónál betöltött feladatkört, bár radikálisan megváltozott Márai helyzete az emigráció után, élethelyzete megfosztotta a közvetlen visszhangot jelentő közönségtől, s magányosan, számkivetve a rádió már nem ugyanazt a nyilvánosságot jelentette, mint 1948 előtt. A publicisztika közvetlen folytatásának inkább a naplót tekintette, s bár az újságcikkek és a rádiós jegyzetek műfaji szempontból nem különböztek jelentős mértékben (nem véletlen, hogy a *Pesti Hírlap* rovatcímét, a *Vasárnapi krónika*-t választotta műsorának címéül), itt valósította meg a politikai mozgósításban rejlő energiákat, s az elbeszélések helyett inkább eltolódott a napi hírek, az olvasmányélményekhez kötődő kritikák s a közéleti eseményekre fogékonyan reagáló tárcák felé (vö. Keczan 2004: 91).

A Szabad Európa Rádió (a továbbiakban SZER) alapvetően világpolitikai céllal működtetett adó volt, a vasfüggöny mögötti országok tájékoztatását szolgálta, az Egyesült Államok propagandaalképzésének megfelelően. „Az irányelveket és utasításokat a külügyminisztérium jóváhagyásával a CIA állapította meg, de állandó érintkezésben a SZER illetékes tisztségviselőivel, a nemzeti osztályok főnökeivel” (Borbándi 2004: 86). A hidegháború eszközeként a szovjet hatalom feltartóztatására jött létre, a nyugati szabad társadalmak vezető eszméinek, a szabadság és emberiség gondolatának terjesztését megnevezve fő törekvésként. A hírszolgáltatnak a kommunista államvezetés megzavarásában, a kulturális műsorok ellenállást elősegítő voltában volt számottevő hatása, valamint a keleti és a nyugat-európai országok szellemi összeköttetését teremtette meg, egyfajta „szellemi légi híd” (Márai Sándor 1951. október 6-i rádióbeszédében szereplő kifejezés) szerepét töltötte be a szabad világ és a rab Magyarország között. 1951. október 6-án indult Márai rádiószerkesztői tevékenysége, elsősorban irányítói feladatokat, olaszorszá-

gi előadók toborzását vállalta (többek közt Óváry Zoltán, Pálincás László, Tóth László lettek a munkatársak). Az őt foglalkoztató kérdések közül a magyar irodalom világirodalomban betöltött szerepe, illetőleg az emigrációs magyarság küldetésének kérdései kerültek előtérbe. A Magyarországról érkező hírekkel foglalkozó előadások központi témája a szellemi kollaboráció problémája volt, amelyet Márai könyörtelenül, esetenként a szatirikus megvilágítás eszközeivel bírált. Siratta a szabad sajtót, fájlalta, hogy az íróársadalom alkut kötött a hatalommal, a szellem emberei önként gesztusokat tesznek a kommunistáknak. Politikai, gazdasági, társadalomelemző és kulturális tartalmakat osztott meg hallgatóságával. Márai szerint „otthon nincs többé magyar irodalom, vergődő lelkek ígéit, a nagy magyar író-nemzedékek megkínzott sereghajtóinak életművét örlik pépessé az ázsiai diktatúra papírmalmaiban. A magyar irodalom már csak a szabad világ országaiban él” – jelenti ki már az első felolvasás alkalmával.

1951-től, a kezdetektől 16 éven át, 1967-ig munkatársa volt a SZER-nek, amelynek Márai személye garanciát és védjegyet jelentett, hiszen az emigráns írók legkiválóbbját tudhatták munkatársuknak, a hazájától s olvasóközönségétől elszakadt Márainak pedig a zsurnalisztika pótlékát jelenthette a heti felolvasás, amely a *Pesti Hírlap* és az *Ujság* után egyfajta ujjgyakorlatnak, az „újságba írás” szinten tartásához szükséges terepnek bizonyult. „A rádióknak írott cikkeket nem nézhetem igazi munkafeladatnak. Ez csak megélhetés, rutinmunka, s egy kissé kötelesség. (De lehet, hogy ez is csak öncsalás, s ezekre a megszólalásokra senki hallgatónak nincs odahaza szüksége)” – nyilatkozta keserűen egyik naplófeljegyzésében (Márai 2009: 136). Sajnos idővel egyre elkeseredettebben küzdött, hogy megtalálja azt a hangot és közeget, amelyet a mind jobban rátörő magányban keresett. Elsősorban anyagi, megélhetési szempont marasztalta a rádiónál. A keresetre vonatkozó adatok pontatlanok, hol 300, hol 550 dollárról esik szó havonta (valószínűleg folyamatos hadakozás, alkudozás zajlott a honorárium ügyében), az viszont bizonyos, hogy heti rendszerességgel maga olvasta fel szabott terjedelmű (10 perces hangzó) írásait vasárnap a déli hírek után kezdődő műsorsávbán, a *Vasárnapi krónika* című rovatban. Ezenkívül a *Book of the Week* könyvrovata, a *Letter from the West* adásai és a *Diary of New York* című műsorai voltak a legfontosabbak, melyeket egyéb, speciális programok is kiegészítettek: *Christmas Talk*, *New Year talk* stb. (vö. Keczan 2008, Mészáros 2019). Naplóiban keveset közölt a körülményekről, leginkább csak a tényt említette, hogy felkereste a stúdiót, az olaszországi időszakban inkább a Rómába tartó vonatút (tudniillik ott építették fel a stúdiót) élményeit rögzítette, az amerikai tartózkodás alatt pedig nagyon szűkszavúan csak a felolvasás időpontjáról számolt be. Néha egy kicsit bővebben panaszkodott: „1952. március 10. Hallgatom a hangom a rádióban. Egy idegen beszél, akinek minden szaváért helyt kell állanom. Messziről és a messzibe beszél. Úgy hallgatom, mint egy halott hangját a gramofonlemezen” (Márai 2009: 37). Az élettények szempontjából a jóval megbízhatóbb *Lola-napló* (Márai Ilona 2022) is

csak futó megjegyzésekkel emlékezett meg a SZER-ben tett látogatásokról: „Délben olvas rádióban.” (293).; „valami készül ellenünk is a Free Europ.-nál? Ő túl izgatott. Legszívesebben otthagyná a Free Eu.-ot! De otthagyni saját jószántából 550 dollárt havonta nem lehet. Miből élünk?” (297), „Free Europ.-ban változások. Senki nem jelentkezik, nem közlik vele hivatalosan. El van keseredve. Ott akarja hagyni az egészet, a havi 300-at is, amivel nincs megfizetve. Igaza van!” (353), „A Free Eur. 300-ból lakunk, élünk (371.), „Egyre erősebben érzem, Neki is valami »mellékfoglalkozást« kellene keresni a Fr. Eur. mellett. A heti »borítékok«, még ha oly kevés is, nagy segítség és félretevésí lehetőség!” (509). A szükszavúságnak vagy tartózkodásnak részben az lehetett az oka, hogy ekkor Márai édesanyja Budapesten élt, és mivel álnéven (Ulysses) szerepelt, de a saját hangját használta, s egyébként is nyilvánvaló volt a kiléte, féltette az esetleges retorzióktól a családját.

1952. március 29-én fejezte be az utolsó *Vasárnapi krónikát* a rádió számára, amelyet Európában fogalmazott meg. Az emigrációt követő évek nehéz esztendőök voltak, hiszen a mediterrán és emberszabású derüből, Posillipo csodás vidékéről ekkor terveztek átköltözni Amerikába. Nagy félelemmel és szorongással készülődtek, Lola főleg a nyelvhány miatt szorongott, s Márai is nehezen hozta meg a döntést, amelynek részleteiről így számolt be naplójában: „1952. Február 26. Megváltottam a hajójegyeket a Constitution nevű hajóra, amely április 12-én indul a nápolyi kikötőből New Yorkba. [...] Soha nem éreztem azt a kétségbeesett bizonytalanságot egy elhatározás előtt, mint ezekben a hetekben. [...] Ha módom lesz rá, az élet hátralévő részében csavarogni akarok Amerika és Európa, Amerika és a világ többi tája között. S Lolának és Jánosnak csak így tudok egyféle biztonságot adni, ebben az élethelyzetben, amiben most élünk” (Márai 2009: 29, A kiemelés Máraié). Állampolgárság híján hontalannak érezte magát, s abban reménykedett, hogy amerikaiaként többször tud majd eljutni Európába. „Amerikára úgy gondolok, mint a purgatóriumra, amelyet meg kell járni, hogy aztán az ember a pokolba jusson vagy vissza a földre” (uo.). Három nagy írói tervet dédelgetett magában: A *San Gennaro vére* című regényt, a *Három történet*-et, illetőleg a *Jób könyvét*.

4. A „szatírák” retorikai, stilisztikai, pragmatikai nézőpontú szövegelemzése

Az elemzésre választott előadások, amelyeket a címben idézőjelesen szatíráknak neveztem (utalva a műfaji besorolás problematikusságára), a *Fedőneve Ulysses I.* (Márai 2014) kötetben láttak napvilágot 2014-ben, abban a kiadásban, amely az emigrációba kényszerült író Szabad Európa Rádióban elhangzott rádiós jegyzeteit foglalja egybe. Közülük a *Lenin szakáll*a című írása önállóan is megjelent (Szabadság, 1952. február 20. 51. sz. 2., Világ, 1952. aug. 31. 11. sz. 3.), az 1952. május 4-én elhangzott előadás, amely a Rákosi Mátyás 60. születésnapjára kiadott kötettről: a *Magyar írók Rákosi Mátyásról* című kiadványról szól, illetőleg az 1953. május 17-i, a Sztálin halála után írott szöveg nyomtatásban e kötetben található

meg. Mindhárom felolvasásnak egy-egy, a történelemben jelentős szerepet betöltő vezéralak a központi szereplője, ám az írásokban a diktátorokat dicsőítő magyar költőknek szóló üzenet, erkölcsi ítélet megfogalmazása a hangsúlyos.

Műfaji szempontból leginkább az esszé kívánalmainak feleltethetők meg, ugyanakkor a satíra eszközeivel mutatnak rá a társadalmi és kulturális anomáliákra. Az irónia nem volt idegen Máraitól, áthatotta az egész életművét, elsősorban regényeit, publicisztikáját. *A szegények iskolája* című kézikönyv például egy teljes alkotáson következetesen végigvitt irónia, amelyben a tömegtársadalom fogyasztóit veszi célba.

Márai itt elemzendő írásainak legfőbb jellemzője egyfelől a nagyfokú retorikai kidolgozottság, a formafegyelem, másfelől a metszően ironikus modalitás érvényesítése. A *satíra* kifejezést és minősítést több alkalommal ő maga használja, igaz, szabadkozva, mert olyannyira fájdalmasan érintik a romló társadalmi körülmények, hogy inkább az együttérző részvét és keserűség hangjait kell megszólaltatnia. De „Nehéz satírárt nem írni” – mondja, s nem is tudja megállni, hogy ne megsemmisítő gúnnyal szóljon a kortárs költőkről.

A fiatal írók magatartása keltette felháborodás sarkallta a kivételes retorikai teljesítményre. A görög-latin hagyományoknak megfelelően és a szabályok gondos betartásával építi fel szövegeit, követve a szónoki beszédekre jellemző klasszikus tagolást: megtalálható mindháromban a négy rész, a bevezetés, a tétel, a bizonyítás és a befejezés.

4.1. A *Lenin szakállá* című esszé

A *Lenin szakállá* címet viselő írás egy alkalmi költemény megjelenése kapcsán íródott, Márai meglehetősen hosszúra nyúló ráhangoló résszel és távolról indítja a témát, s csak aztán tér rá a Kónya Lajos által megalkotott vers és a köréje épülő „alkotáslélektani” jelenség értelmezésének taglalására. Ezzel az eljárással a grice-i alapelvek (Grice 1997) közül a relevancia elvét sérti, hiszen kerülőúton, a figyelmet elterelve érkezik meg a lényeg kimondásához. Az egész magyar líra, illetve az irodalmi élet általános állapota felől közelít az újdonsült költő „rekléméhez”. Előbb a jóindulat felkeltésének is szentel néhány sort, a „megbízás toposza”-ként (vagyis az írástudó felelősségétől vezérelve küldetésének érzi a felhívást) is értelmezhető retorikai fogással él: a beszélő az olvasói figyelmet azzal ébreszti fel, hogy mindenki kötelességének nevezi a hazai líra alakulásának figyelemmel kísérését, különösen az áldatlan politikai viszonyokra tekintettel. S a sivár szellemi élet miatt arra figyelmeztet, hogy illik felfigyelni minden életjelre, amelyet lírikusaink adnak. E tételmondat köré épített néhány gondolatban még tárgyilagos hangnemet üt meg a cikk szerzője, amely aztán nemsokára karcosabb sorokba, iróniába, majd utóbb maró gúnyba csap át. Hamar világossá válik, hogy paródiát olvasunk, már itt, az első részben is feltűnik a „különös elégtétel” és a „lírai életjel” mint egymás-

ra vetülő kifejezések között feszülő jelentésbeli távolság, mondhatnánk a különös szó már itt ironikus fénytörésben, sajátos jelentésben szerepel. Legalábbis utólag, a szöveget visszamenőleg felfejtve a ‘rendkívüli, szokatlan, rendhagyó’ jelentést le-kicsinylő értelemben értjük, a ‘különleges, kivételes, rendkívüli’ pozitív jelentést hordozó szinonimák helyett. Hiszen az életjel csekély jel, valamilyen minimális megnyilvánulás, semmiképp sem vehető érdemleges tettek, főleg nem elégtételnek ebben a kontextusban. A gondolatmenetből kitetszik, hogy a nagy tekintélyű *Nyugatot* felváltó *Irodalmi Újság* is (mint az újabb magyar líra legfontosabb orgánuma) úgy viszonyul egymáshoz, mint a valódi irodalom az értéktelenhez, az utóbbi csupán (szójátékkal élve) silány keleti nyugatpótléka az előbbinek, a benne helyet kapó szovjet költők vagy az új magyar költők – akiket később összevontan csak szovjet-magyar (!) költőkként aposztrofál Márai – alakítják arcukat. Úgy építkezik tovább a szöveg, hogy miközben áltárgyilagosan helyzetjelentést ad az irodalmi élet átalakulásáról, folyamatosan diszkreditálja a szereplőket, rossz színben tünteti fel a változásokat. Destruktív stratégiával szervezi a jelentés, a szöveg-értelem kialakítását. A régi-új műfaj, a palinódia feltűnése önmagában nem volna veszteség az irodalmi műfajok átrendeződése terén, ámde itt csakis negatív konnotációval telítődik. A visszaéneklés (ahogy ezt a szövegben lévő eredeti kiemelés is mint tipográfiai iróniajelölő jelzi) valójában kilép a szorosabb irodalmi műfaji kerethez kötődő konvencionális jelentésből, s tágabb jelentésterjedelemben használatos, minden nemzeti és egyetemes érték visszavonását magába foglaló magatartást jelöl: „Az új, népi demokratikus magyar lírában a palinódia a divatos műfajok egyike. A költők visszaéneklék mindazt, amit elődeik és nagy mestereik nemzetről, vallásról, szerelemről valaha is énekeltek...” (A kiemelés Máraié.) A szöveg itt már keserű, ábrándtalan iróniába megy át, s kíméletlen szatírában ad hírt Kónya Lajos (akit egyébként Márai Konyha (!) Lajosnak keresztelt el) költői újításáról, irodalomtörténeti tetteről. A tétel így hangzik: a költő fellépésével új műfaj keletkezett az irodalom egén, a *Lenin mellszobra* című nyolcsoros versikéjével beírta magát a formateremtő alkotók közé.

A líratörténeti eseményt kiváltó költemény „értékeinek” számbavételével, azok argumentálásával folytatódik az esszé. Ezek az értékek természetesen a visszajukra fordulnak, a beszélő a neveltségességig eltúlozza az erények felsorolását, s ezáltal mindinkább a tárgytól való elhatárolódását és megvetését érzékeljük. Kétség nem fér ahhoz, hogy Márai az erkölcsi felsőbbrendűség pozíciójából szónokol, s megvetése, könyörtelen ítéletének kimondása miatt ragadott tollat. A túlzás retorikai eszközöként az ismétlést, mégpedig a szólamismétlést alkalmazza a neveltségesség tételhez; újra s újra, rekurrenciás futamokkal bekezdésenként szakítja meg gondolatmenetét, mintha lépten-nyomon le kellene szögeznie: „nem kis esemény egy nép irodalmában egy új lírai műfaj születése”, „Nem kétséges, hogy új lírai műfaj született: az érzéki líra”, „líránk e versezzel új műfaji fordulóhoz érkezett”, „úgy hazai, mint világirodalmi szempontból új és érdekes szellemtünet”,

„már megfogant az új magyar líra e különös gyöngyszeme, mindez együtt úgy emberileg, mint műfajilag egészen új, rendkívüli tünemény”, „példa nélkül való eddigi irodalmunkban”, „Új műfaj ez, az érzéki politikai líra műfaja”, „a szerelmi lírát [...] átemelte a politikai érzéki hevület szférájába”, „Ez az új lírai műfaj, az érzéki politikai líra [...] nemcsak a hazai, de a világirodalomban is példa nélkül való”.

4.1.1. A paródia és az irónia eszközszerző

A paródia legkiválóbb eszköze az ismétléssel megvalósított „utánzás”, hiszen – paradox módon – a túlzott bizonygatással éri el a beszélő a teljes elbizonytalanítást, az érték átfordulását értéktelenségbe. Bizonyossá válik, hogy ez dicséretbe göngyölgetett elmarasztalás. Az irónia működését is tetten érhetjük, hiszen a ketős nézőpont egyidejű jelenlétét érzékeljük a szövegben. Az egyikből létrehoz a megszólaló egy olyan reprezentációt, amely nyelvileg is ki van fejtve, tehát direkt, s amelynek hangvétele magasztaló, elismerő, a másiktól pedig – amely implicit – kétségbe vonja, megkérdőjelezi a mondottak igazságtartalmát, s elmarasztalást sugalmaz. Ez utóbbi a beszélő perspektívája, övé a ki nem fejtett, indirekt nézőpont, amellyel felülírja a mondottak hitelét, s ezáltal folyamatosan áthelyezi a tudatosság szubjektumát, vagyis perspektívát cserél (vö. Tátrai 2008). Ekképpen a pozitív jelentésű szavak elveszítik elismerő tartalmukat, s helyükre lépnek a negatív konnotációjú kifejezések: így lesz a *korszerű*, *érdekes*, *gyöngyszem*, *elbűvölő odaadás* kifejezések aktualizált megfelelője a kontextus hatására ‘a kornak behódoló’, ‘alantas’, ‘szégyenfelt’, ‘elvtelen hódolat’ jelentés. Aztán a szöveg egy ponton éles fordulattal explicitté teszi a tényleges beszélői hovatartozást, s már nem ironikusan fogalmaz, hanem nyíltan udvariatlan: „Ez az új lírai műfaj, az érzéki politikai líra, amely gátlástalan ömlengéssel veti magát a Párt dús keblére, nemcsak a hazai, de a világirodalomban is példa nélkül való. Az idegorvosok által áttételnek nevezett idegtünemény egyik különös változata.” (A kiemelés tőlem: Cz. I.)

4.1.2. A költői ihlet metaforái

Márai a lírai ihletettség, Kónya költői hevületének megérzékítésére a szerelmi szenvedély metaforáit és az annak fogalomkörébe tartozó kliséket választja hasonlatként, ezáltal is nevetségessé téve a politikai ódákat zengő költői magatartást. Az ügybuzgó poéták kegyetlen paródiáját, sőt szatírját állítja elénk, hiszen módszerének nem a durva, nyílt ostromozást választja, hanem a burkoltabb iróniát. Nem ereszkedik a pusztá csúfolódás szintjére, hanem a cél valamely felsőbbrendű és tragikus morális érzület felkeltése. Az irónia és a szatíra néhány eszköze nagyon közel áll egymáshoz, a szándék és az eszköz viszonya, valamint a megszokottól eltérő perspektíva alkalmazása is összeköti őket. Northrop Frye szerint „A fő különbség irónia és szatíra között abban áll, hogy a szatíra militáns irónia: erkölcsi

normái viszonylag világosak, és feltételez olyan mércéket, amelyekkel a groteszk és az abszurd mérhetők” (Frye 1998: 189). A *militáns* jelző abban áll, hogy kényszeríti az olvasót a döntésre, mert a beszélő felállít egy olyan ítélőszéket, ahol az igazság mérlegre kerül.

A mellszobor ihlette vers a szerelmi líra fogalomkészletével és modalitásával tiszteleg Leninnek, ezért kézenfekvő volt, hogy Márai a Kónya Lajos által választott eszközt fordítsa ellene, hogy ironiája vagy szarkazmusa a hiteltelen érzelmet vegye célba. Kónyát jellemezve felvonultatja a szerelmi szenvedély fogalmkörébe tartozó kifejezések arzenálját: *lihegő, érzéki, hevül, hevült órában elmereng, kielégülten aludjon reggelig, mert a szakáll vonzerejének hatása alatt lelkében már megfogant ... , elbűvölő odaadás, lírai ömlengésre gyűjtotta* stb. A szakáll nyilvánvalóan nem az a testrész, amely nemi gerjedelmet vált ki, és komoly merengésre készítet, azonos nemhez tartozva pedig ez egyenesen pikáns elgondolás. Az is evidens, hogy nem a szakáll önmagában, hanem Lenin szakálla váltotta ki a költőből a világirodalomban is páratlan ihletet, hogy hódolata által elnyerje méltó jutalmát, vagyis magát pozicionálja az irodalmi, politikai érvényesülés útján. A humoros hatást növelendő Márai történelmi nagyjaink szörzetével példálózik, hogy megfelelő kontextusban lássuk a lírai ihlet történelmi jelentőségét: Kossuth és Ferencz József pofaszörzete kerül szóba, majd Sztálin bajsza és Marx busa szemöldje mint a versélmény lehetséges kiváltója. A fokozás majdnem tetőfokára hág, amikor e felsorolásban Hitler pamacs-bajsza, illetőleg Göring dús hókeble is előkerül a lírai alkotás újabb ösztönző tényezőjeként. A bizonyítás példái közé Tatjana Puskin iránt érzett sóvárgását, illetőleg Michelangelo és Raffaello Esmény utáni rajongását hozza fel Márai, ezekhez hasonlítja Kónya Lajos Lenin szakálla iránt érzett különös lírai felgerjedését. Az alantas és a fenséges, a magasztos és a közönséges, a tiszteletre méltó és a megvetett keveredik össze, ezáltal is fokozva az értékzavart, az összeférhetlenség érzését. Az abszurdig fokozással ér tetőpontjához a szöveg, amikor a szerelemben megélt testiséghez már nem konkrét személyt kapcsol a beszélő, hanem a szenvedély célpontjának a Párt dús keblét jelöli meg, amelyről költő és férfi álmodhat: „A költő mind az emberi indulatokat, melyek az idő és a költészet eleje óta izgatták a költők fantáziáját, átteszi a Pártra, érzéki odaadással dicséri e titokzatos kedves testi varázsát, s ha a Párt emberi változatban, például Leninben alakot ölt, a költő frenézise többé nem ismer gátat”. A lezárás előtt Márai Rákosi Mátýásról is megemlékezik egy éles megjegyzés erejéig: „Nagy kár, hogy Rákosi beretválkozik – állapítja meg sátáni gúnnyal –, mert elképzelhető, hogy Rákosi szakálla milyen ódák alkotására lelkesítené a magyar-szovjet költőket, ha már Lenin mellszobra így fel tudott ajzani egy fiatal magyar poétát.”

Az ironia a közlő metapragmatikai tudatosságát tükrözi, ahogy reflexiókat fűz saját nyelvi tevékenységéhez: „[a verssel] csakugyan érdemes foglalkozni”, „Kíváncsian olvassuk a folytatást”, „Nagy kár, hogy...” stb., ezek a grice-i kategóriák a viszonyra vonatkoznak, s Márai kritikai attitűdjét érvényesítik. A *csakugyan, ki-*

váncsian és a *nagy kár* szavakkal látszólag a kimondott állításokat erősíti, ugyanakkor a kontextusban ennek ellenkezője, a teljes elhatárolódás érzékelhető. Ezen túl az olvasóban is kételyeket akar ébreszteni, visszájára fordítani a jelentéseket.

Az írás konklúziója a retorikai előírásoknak megfelelően visszatér a kiindulópontához, az új műfaj keletkezésének körülményeihez, s erőteljes indulatot keltve juttatja nyugvópontra a gondolatmenetet; előbb összefoglalóan, tényszerűen megállapítja, hogy nagyon eltérő lehet az ihlet kiváltója, majd utolsó mondatával végső csapást mér az elvtelen poétákra: „az új műfajok csak úgy nőnek már elő a magyar irodalomból, mint a halottból a szakáll”, hiszen a halottból kinövő szakáll hasonlatával a Kónya által gyakorolt költészetet mindennél értelmetlenebbnek minősíti.

4.2. A Rákosi Mátyást dicsőítő antológiáról

Az 1952. május 4-én elhangzott felolvasás tematikusan szorosan kapcsolódik a *Lenin szakáll*a címet viselő kisesszéhez, ez a Rákosi Mátyás 60. születésnapja alkalmából megjelentetett antológia: a *Magyar írók Rákosi Mátyásról* című kötet (szerkesztője Réz Pál, Vas István, Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1952) kapcsán szembeesíti az olvasókat, a rádióhallgatókat az írástudók árulásával. Harminchárom magyar író írt dicsőítő ódát, novellát vagy esszét a rettenthetetlen és fáradhatatlan bölcs vezérhez: a tizenegyezer példányban napvilágot látott kötet Zelk Zoltán, Veres Péter, Nagy Sándor, Örkény István, Szüdi György, Illés Béla, Asztalos Sándor, Rideg Sándor, Háy Gyula, Reményi Béla, Illyés Gyula, Déry Tibor, Devecseri Gábor, Gyárfás Miklós, Darázs Endre, Képes Géza, Darvas József, Aczél Tamás, Morvay Gyula, Urbán Ernő, Sőtér István, Nagy László, Gergely Sándor, Kónya Lajos, Mesterházi Lajos, Rákos Sándor, Hegedüs Zoltán, Cseres Tibor, Somlyó György, Szabó Pál, Örvös Lajos, Máté György, Benjámín László műveit tartalmazza. Mélyen megrendítette Márait ez az árulás, oly közelről érintette, hogy többször is visszatért hozzá: *A Föld, föld...!* oldalain, illetve az 1984-es naplóban: „1952-ben Rákosi és bandája már elkövették mind a gyalázatosságokat, melyekért később a magyar forradalom felelősségre vonta őket, de a magyar írók alázatos főhajtása és seggnyaló lihegése felülmúlt mindent, amit valaha és valahol a zsarnokság térfogatában írók elkövettek.” Ugyanilyen megvetéssel illette azokat a populistá írókat, akik a népre hivatkozva, a nép nevében egyengették saját politikai, társadalmi karrierjüket: „Illyés Gyula, Veres Péter és a velük társult műparasztok – véli karikírozón – úgy képzeltek 45-ben, ha nemzetiszínű gatyában felsorakoznak a kommunisták mögött, nem kell más, csak megvárni, amíg a kommunisták elvégzik a piszkos munkát – elveszik a birtokot, a bankot, a zsidó és grófi vagyont – és akkor ők, kézdörzsölve, előlépnek és átveszik a készet.” Engesztelhetetlen volt a hazafiaskodókkal, az elvtelen dörgölődzőkkel, az „ornamentális ügyeskedők”-kel.

Réz Pál vallomásából tudjuk, hogy a kötetből azt várták, hogy a jelentős írók szerepeljenek benne, méghozzá a nem kommunista jelentős írók, a másik fővonal

pedig az volt, hogy a magyar történelem folytonossága, folyamatossága érvényesüljön, tehát Rákosit beilleszték a sorba: Rákóczi, Kossuth, Rákosi. Amikor felelősségre vonták a szerkesztésben való közreműködéséért, a következőket mondta: „Lehet, hogy van, aki szégyenkezik miatta. Én sem örömmel gondolok rá, ez elég természetes. Egyszer megkérdezték tőlem, hogy mit éreztem, amikor megbíztak, mi volt az első reakció? Hát, az eszembe sem jutott, hogy visszautasíthatom a megtiszteltetést. Azt ma már nehezen ismerik el vagy értik meg a fiatalok, hogy olyan erős volt a belénk ivódott félelem, hogy tényleg öngyilkosság lett volna visszautasítani. Nem úgy értem, hogy föltétlenül megölnek emiatt, hanem egzisztenciális öngyilkosság. Tehát eszembe sem jutott, és, gondolom, Vasnak sem jutott az eszébe, hogy azt mondja, kérem, én ezt nem csinálom. Még az sem, hogy kitállok valamit, hogy megbetegszem, vagy eltöröm a lábamat, vagy mit tudom én, hanem hogy unottan és keservesen és röhögve végigcsinálom. Ez volt akkor az emberek jó részének az álláspontja – voltak hősök is nyilvánvalóan, és voltak nálam sokkal gyávább és sokkal tisztességtelenebb emberek is. Én ezen a skálán valahol elhelyezkedtem, és természetesnek vettem, hogy nekem ezt meg kell csinálnom, ez hozzátartozik az élethez” (Réz 2015: 66). Márai az emigrációban ezt az egyébként érthető hozzáállást szigorúbban ítélte meg, megvetette a megalkuvókat, a kompromisszumkeresőket, s keserű, kiábrándult írásában az okokat, a magyarázatot kereste erre a gyalázatos együttműködésre. Olyannyira tragikusnak látta a magyarországi állapotokat, hogy több rádiós felolvasásban is foglalkozott azzal, miért nem tud szatírákat írni. Ehhez a szórakoztatóbb hangú műformához vonzódott volna, ehhez lett volna affinitása, de az aggasztó körülmények megfosztották a humor, a nevetés feloldó, engesztelő, kioldó hatásától. Juvenalis római író szállóigéjét – „nehéz szatírákat írni” – többször idézi, sajnálkozva azon, hogy „Túlságosan szomorú és komor mindaz, ami odahaza történik, semhogy a szatíra csípős műfajával adhatnánk képet arról, hogyan hat külföldön a magyar olvasóra mindaz, ami a hazai szovjet-magyar irodalom áruhájában néha jelentkezik. Nehéz, igen, lehetetlen szatírákat írni, mert a múlt idővel mind tudatosabban átérzi a külföldi magyar olvasó a fájdalmas vergődést, ami eltölti az otthoni írástudók lelkét” (*Vasárnapi krónika* 85. Május 17. – Márai 2014: 431). Később így folytatja: „Csak a szánakozó együttérzés, a csaknem szégyenkező szolidaritás érzése, aminek hangot adhat a külföldi magyar, amikor az elmúlt évek magyar irodalmi termésének egészét szemléli” (uo.). Egy kérdés foglalkoztatja, amelyhez több alkalommal visszavisszatér: mi lehet az oka annak, hogy azok a költők, akiket nem kényszerítettek megszólalásra, mégis kórusban énekeltek? Mind az 1952. május 4-i, illetve az 1953. május 17-i felolvasásnak ez adja a témáját. Az előbbi a Rákosi tiszteletére, az utóbbi a Sztálin halála alkalmával megjelent kötettel kapcsolatos eszmefuttatás dokumentuma.

A Rákosit dicsőítő kötet megjelenésével foglalkozó esszé a kérdés és a felelet váltakozásának szerkezeti sémáját követi. Háromszor teszi fel a kérdést: mi történt

a magyar írókkal Rákosi Mátyás 60. születésnapja alkalmából? A kérdés természetesen a színlelt kétkedés kérdő formájú alakzatának felel meg, vagyis dubitáció. A megjátszott tanácsstalanság kifejezésére szolgál. A megszólaló tisztában van a válasszal, de a szimulált határozatlansággal éppen a kérdés segítségével akarja rávezetni a hallgatót, illetve az olvasót az általa helyesnek tartott vélemény választására. Már a bevezető mondatban szemantikai csapdát állít az olvasónak, hiszen rejtélynek nevezi a szövegalkotó a magyar írók magatartását, miközben nyilvánvalóan tudja, hogy mi játszódott le a lelkükben. A rejtély jelentése a 'hihetetlen, hogy ilyen megtörténhetett' rácsodálkozással egyenértékű, Márai megdöbbenését, elképedését fejezi ki, ahogy ennek a rendkívüli idegállapotnak metapragmatikai eszközökkel hangot is ad: „meg kell kísérlni a magyar irodalom e példátlan rejtélyének tárgyilagossá megfejtését. Szatíra nélkül, élcelődés nélkül, csaknem megdöbbenően kell felelni e tünetekre.”

Szemantikai szempontból a dubitációnak több fajtája van (vö. Szathmári 2008: 160–165), a pragmatikailag rejtett implikátumtól a kifejtetten jelzett helyzet megfogalmazásáig. Márai esszéje ez utóbbiba tartozik. A benne megfogalmazott dilemma az, hogy megfélemlítés hatására vagy önként hódoltak-e be a hatalmat szolgáló költők. Ha nem parancsra készítették a dicsőítő költeményeket, hanem önként – s ez a valószínűbb feltételezés –, akkor csak az lehet a logikus magyarázat – vezet le Márai hipotetikus szillogizmussal –, hogy elvesztették az öntudat cenzúráját, s tudathasadásban szenvednek. A lelki egyensúlyvesztés mértékére Márai túlzó, analóg hasonlatokat talál: „Táncoló dervisek a keringés önkívületében nem hörögnek így, néger törzsek a főnök ünnepén ütemes dobolással sem tudják magukat ilyen önkívületbe ejteni, mint ezek a magyar költők és írók, amikor számot adnak arról a félájult elragadtatásról, melyet Rákosi Mátyás nevének kiejtése öntudatukban kivált.” Márai gondolatmenetének világos logikájú érvelés adja az alapját, levezetése is racionális, s ezt az oksági összefüggést igyekszik bizonyítani, mégpedig a kézenfekvő tények segítségével. Az érvek fajai közül a külső bizonyítékokat sorjázza előbb: forrásnak tényeket fektet le, olyanokat, melyekhez józan megítélés szerint nem fér kétség. Rákosi Mátyás személyét abból a nézőpontból mutatja be, hogy milyen bűnöket, nemzetellenes cselekedeteket követett el, s miért nem szolgál rá arra, hogy ünnepeljék: 1. a Vörös Hadsereg szuronyainak védelme alatt elnémította a demokráciát, 2. átvette a korlátlan hatalmat az országban, 3. 1945-ös hazatérése után megszűnt a nemzeti önállóság, 4. nincsenek demokratikus intézmények, 5. százezres tömeg kényszerült száműzetésbe, 6. csökkent az élet színvonal, 7. az anyagi kincseket a Szovjetbe vitték, elkótyavetyélték, hogy a szovjet fegyverkezhesen belőle, 8. bevezették a jegyrendszert, 9. az országból katonai bázist építettek a Szovjet részére, 10. ártatlan és tisztességes embereket koncentrációs táborba vittek, 11. ítélet és jogvédelem nélkül bitóra küldtek magyarokat. Mindebből az következne, hogy aki ezt tette, nem méltó az ünneplésre, ám a magyar írók – folytatja Márai – tollat ragadtak, és forró szeretetükről biztosították

a bölcs vezetőt. Akkor mi lehet a magyarázat? Az írás újabb argumentációval, ezúttal analógiával és összehasonlítással élve ad választ a kérdésre, s megerősíti a kiinduló feltételezést, amely egyben következtetés is: csakis tudathasadás miatt voltak képesek a szellem emberei a becstelen alkura. A litotész alakzata, a tagadva állítás segítségével világítja meg kijelentését a beszélő, ez az eljárás emlékeztet az iróniában is érvényesülő megfordításra, hiszen fejtetőre állítja a világot. Jelentésátcsapás történik, más szóval enyhítve erősítés, az ellentétes nézőpont felől közelít a kiemelt tartalomhoz: azt állítja, hogy a nemzet nagyjait ünneplő antológiák művészi színvonalban nem maradtak el a Rákosi-antológia művészi színvonalától, „de bizonyos, hogy soha még ilyen irodalmi rohambrigád nem indult a nemzet egy nagyjának dicsőítésére, mint történt ez most” – állapítja meg az író, majd hozzáteszi: „Nem tudunk Horthy-ódákról, melyek szerzője Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi lenne”. Ennek az eljárásnak, érvforrásnak a nyomatékosítás, az erősítés a célja, hogy még élesebben rajzolódjon ki a tett erkölcsstelensége. Az alakzatba foglalt implikátúra ereje abban rejlik, hogy az értelmezést nem konkretizálja, inkább nyitva hagyja, a befogadóra bízva, hogy a beszédhelyzet vagy kontextus függvényében milyen értelmezést helyez előtérbe. A végső konklúzió előtt a szöveg végpontjára úgy helyez nyomatékokot, hogy kizáró alternatívával (nem kívánja költőinktől, hogy hősi áldozatok legyenek, mint ahogy az is lehetetlen, hogy önként adják fel a becsületüket és a nemzetet) rávegye az olvasót az eset egyetlen magyarázatára: az öntudatvesztés okozta az írástudók árulását.

4.3. A Sztálin halála után megjelent kötetéről

Érdekes, hogy Márai a naplókban alig, szinte nem is foglalkozott Sztálin halálhírével, ennek az lehetett az oka, hogy a rádióban már majdnem mindent elmondott. A harmadik rádiós felolvasás, amely a Sztálin halála utáni helyzetről íródott 1953. május 17-én, szintén azt panaszolja, hogy lehetetlen szatírák alkotni vészterhes időkben, mert a kíméletlen cinizmus hangjait elnyomja a szorongattatást elszenvedőkkel együttérző fájdalom szólama. Csak azokkal az igazi írókkal vállalt Márai szolidaritást, akik „még mindig őrzik odahaza a mai magyar szellemi élet katakombahomályában a magyar vers, a magyar epika, a magyar szellemiség európai öntudatát”. Azokról a fiatal magyar költőkről azonban, akik elvtelen módon a politikai propaganda szószólóivá váltak, csak megvetéssel, a cinizmus eszköztárát mozgató, gyilkos iróniával tudott beszélni, nem érdemeltek kíméletet. Őket ebben az írásban csak irodalmi funeránsnak, a gyászkar dalnokainak nevezi, műkedvelőknek, akik az Új Ötödik Fizetési Osztály Líráját művelik. Ez utóbbi kifejezés az Ötödik Fizetési Osztály Lírája csoportjának kópiája, akiket a szolid műkedvelőktől az különböztet meg a szöveg szerint, hogy messzebbre jutottak, nem szolgálnak rá az *ártatlan* jelzőre. A nagybetűs kiemeléssel is az ironikus hangsúlyt érzékelteti.

Felépítésében, szövegszerkesztési sajátosságaiban és retorikai fogásaiban nagyon hasonlít a cikk az előző feljegyzéshez. Itt is kérdésekre adott válaszok melodikus váltakozása ad ritmust a tudatosan megtervezett írásműnek, szövegszervező elve azonban az ellentét: két magatartás feszül egymásnak, a méltósággal hallgatóké és a politikai marionettfiguraként parancsra verselőké. Az írás első kérdése: mi történt a valóságban a fiatal magyar költőkkel, hogy szinte egyszerre zendültek gyászindulóra? A második kérdés továbbmegy: ezek a megrendelt gyászdalok vajon spontán íródtak? A beszélő itt a tettetés ironikus pózát, a tudatlan és naivul jóhiszemű ember szerepét ölti magára, hiszen a kérdésekre rögvest hipotetikus választ is ad: lehetetlen elképzelni, hogy önként tették volna. Leginkább a lírai hevület őszinteségét firtatja a cikkben, s nem késlekedik megemlíteni az ihletet befolyásoló tényezők közt a magas állami elismeréseket, a Baumgarten-díjat vagy a Kossuth-díjat. Az igazi fordulatot Márai az írás végére tartogatja, hiszen azt állítja, hogy csakis a Sztálin halálakor érzett megkönnyebbülés válthatta ki a lírikusokból ezt a zengedezést, „Sztálin halála pillanatában a Magyar Állami Líra fejlődésének egyik klimaxos csúcspontjához jutott el” – állapítja meg nem kis malíciával. Gondolatmentébe tehát igazi csavart helyezett, mert ahelyett, hogy nyíltan elítélné az általa megvetett írócsoportot, „felmentést” talál számukra, olyan módon, hogy az kínos és vállalhatatlan helyzetbe hozza őket.

5. Összegzés

Mindhárom írás retorikai csúcsteljesítmény, fel lehet fedezni bennük a magas szintű szövegalkotó képességet – a keretező szerkesztéstől, a variatív bővítésen, a belső ritmikai tagoláson, a modális feszültségen és a performatív erőn át a Máraira jellemző prozodiáig –, bravúrosan egymásra rétegezi a szinte akusztikus építménynek tekinthető szintaktikai struktúrákat. A jelentésképzésben pedig megfigyelhetjük a váratlan irányváltással létrehozott, nagy nyomatékú retorikai következtetéseket és zárlatokat. Mi, olvasók is csapdába kerülünk, elhitheti velünk, hogy „nehéz szatírárt nem írni”, miközben létrehozza annak legsikeresebb válfaját.

Irodalomjegyzék

- Adamik T.–A. Jászó A.–Aczél P. 2004. *Retorika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Borbándi Gy. 2004. *Magyarok az Angol Kertben*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Cs. Szabó L. 1938. Szabadság a mikrofon előtt. *Magyar Szemle* 33. 5–8. sz.
- Frye, N. 1998. *A kritika anatómiája: négy esszé*. (Ford. Szili J.) Budapest: Helikon Kiadó.
- Grice, H. P. 1997. A társalgás logikája. In: Pléh Cs.–Síklaki I.–Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó, 213–227.

- Keczán M. 2004. Márai Sándor és a rádió. *Hitel* 17. évf. 4. sz.
- Keczán M. 2008. „*Mind kántál, aki sorsot örökölt*”. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 138–140.
- Márai I. 2022. *Betűbe zárva. Napló I. 1948–1964*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Márai S. 1930. Rádió Unió. *Újság* 6. évf. 234. sz. 1930. 10. 15.
- Márai S. 2009. *A teljes napló 1952–1953*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Márai S. 2014. *Fedőneve: Ulysses I*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Mészáros T. 2019. Márai Sándor a Szabad Európa Rádiónál (Emigráns publicisztika?) *Forrás* 51. évf. 5. sz. 30–38.
- Nemesi A. L. 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Réz P. 2015. *Bokáig pezsgőben – hangos memoár*. Tények és tanúk. Budapest: Magvető Kiadó.
- Szathmári I. (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Sz. 2008. Irónia. In: Szathmári I. (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai-stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 374–378.
- Tóbiás Á. 2003. *Fellegvár. A Magyar Rádió regénye. Emberek – Történetek, Dokumentumok. 1925–1945*. Budapest: Magyar Rádió Közalapítvány.

“Satires” about Ode-poets in Márai’s Radio Series: *Sunday Chronicle*

This paper provides a textual and stylistic analysis of three radio lectures published in 2014 in a volume titled *Code Name Ulysses I*, which compiles Sándor Márai’s *Opinion Pieces* broadcast by Radio Free Europe.

The piece titled Lenin’s Beard was also published in foreign newspapers as an individual article. The lecture broadcast on 4th May in 1952 deals with the book titled *Hungarian Writers about Mátyás Rákosi published to mark the 60th birthday of Mátyás Rákosi*. This piece and the opinion broadcast on 17th May 1953, are available in print only in Code name Ulysses I.

Although the central figure in each of the three “satires” is a leading historical figure: Lenin, Rákosi and Stalin, respectively, the emphasis in these writings is on the message to and the formulation of the moral judgement directed at the Hungarian poets and writers glorifying dictators.

It is my aim to highlight the strategic steps of text formation in these writings as well as to observe how the structure of meaning evolves for the reader, how the reader recognizes irony, the satirical character of the text, and how it contributes to a relevant interpretation.